

УДК 811.162.3'373.7:159.942

ОСОБЛИВОСТІ ВИРАЖЕННЯ ЕМОЦІЙ СТРАХУ ЗАСОБАМИ ФРАЗЕОЛОГІЇ ЧЕСЬКОЇ МОВИ

Віталія СТАНКЕВИЧ-ІВАНОВА

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра слов'янської філології,
бул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна
тел. (0038 032) 239 47 70, e-mail: vitalijaaa@mail.ru*

Стаття присвячена дослідженню специфіки групи чеських фразеологізмів на позначення емоцій страху. Визначено місце цього емоційно-психічного стану у системі емоцій людини, національно-культурний потенціал чеських фразем, які номінують страх, опорні лексеми, ключові образи, зв'язок з іншими емоціями, метафоричні можливості.

Ключові слова: фразеологізми, фразеосемантична група, позитивні і негативні емоції, компаративні фраземи, мовні стереотипи, ключові образи.

Проблеми взаємозв'язку мови і мислення, мови і культури, мови і психології – постійно перебувають у полі зору мовознавців. Лінгвісти, як і психологи, порівняно недавно почали ґрунтовно досліджувати в цьому контексті категорію емоцій. Опис мовного відтворення емоцій здійснюється, зокрема, на основі змістового/прототипного підходу (А. Вежбицька, Л. Горданська, А. Залізник), метафоричного підходу (Н. Д. Арутюнова), а також їхнього синтезу, запропонованого у працях Ю. Д. Апресяна і В. Ю. Апресян. З'являється багато досліджень українських та зарубіжних мовознавців зіставного характеру, які розкривають мовне вираження певних категорій емоцій на матеріалі різних мов (Л. І. Ніколаєнко, Ю. С. Скворцова, А. Спагінська-Прушак, Е. Сятковська та ін.), праці, присвячені опису лексико-семантичних і структурних особливостей полів та мікрополів емоцій (С. В. Валіуліна, А. Міколайчук, А. Роля та ін.)¹.

Відомо, що сфера емоцій недоступна для прямого спостереження. Мовне фіксування симптоматичних реакцій і фізичних станів, які асоціюються з тією чи іншою емоцією, є основою, на якій в наївній картині світу формуються уявлення про сутнісні характеристики цієї емоції. Почуття належать, за твердженням багатьох дослідників, до явищ, які не можна виразити словами, оскільки вони не мають структури. Фразеологізми стають тими експресивними номінаціями емоцій, які суспільно створені для полегшення їхнього лінгвального відтворення, характеристики тих емоційно-психічних станів, які важко або неможливо висловити одним словом.

¹ Апресян В. Ю., Апресян Ю. Д. Метафори в семантическом представлении эмоций // ВЯ № 3. 1993; Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры / Под ред. Н. Д. Арутюновой. 1990; Скворцова Ю. С. Семантика страха и средства ее вербализации в русском и французском языках (доступно на <http://www.dialog-21.ru/dialog2006/materials/html/Skvortsova.htm>) та ін.

Фразеологічний рівень – особливий “складник” мовного образу світу, його “емоційне” освоєння. Твердження про національно-культурну специфіку фразеологічної системи будь-якої мови вважаємо аксіоматичним. Цінність фразеологічних одиниць як мовно-естетичних знаків національної культури засвідчило багато мовознавців. Серед них – Л. Г. Скрипник, В. Д. Ужченко, М. Т. Демський, В. М. Мокієнко, В. М. Телія, Є. М. Верещагін, В. Г. Костомаров, Л. І. Даниленко та інші². Активізувався і напрям дослідження фразеології за тематичними полями, або фразеосемантичними групами.

Особливо яскравою групою у фразеологічному фонді чеської мови є фразеологізми, що відтворюють емоції людини. Передусім фразеологія будь-якої мови має чітко виражений антропоцентричний характер. Велика кількість фразеологізмів “покриває ті ділянки дійсності, які безпосередньо пов’язані з психічними процесами, діяльністю людини, її індивідуально-психологічними особливостями” [5: 7]. Світ емоцій, відтворений за допомогою мови, є “продуктом кваліфікативно-оцінювальної діяльності свідомості, переломлення крізь призму мовної свідомості народу на певному етапі його культурно-історичного і соціального розвитку” [3: 158].

Емоції – це один із виявів суб’єктивного ставлення людини до навколишньої дійсності і самої себе: психічне переживання, душевне хвилювання, що виникає в людини унаслідок дії на неї зовнішніх і внутрішніх подразників. Психологія в основу визначення суті емоції бере реакцію. Звідси випливають можливі категорії поділу емоцій на “почуття-стан” і “почуття-ставлення”.

Усі емоційно-психічні стани підлягають виразній дихотомії: позитивні і негативні, причому обсяг фразеологічного матеріалу щодо негативних або близьких до них емоцій набагато перевищує обсяг позитивних. Вважаємо, що цей факт має морально-психологічні передумови як індивідуального, так і суспільного характеру. Відомі також окреслення емоцій як вищих, суспільних, гетеропатичних, конструктивних / деструктивних тощо [4].

Мета нашої статті – дослідити особливості невеликої за обсягом, але виразної чеської фразеосемантичної групи на позначення емоцій страху. Матеріал для дослідження взято із чеських фразеологічних словників та мовного корпусу [8].

Як лінгвокультурний концепт цю емоційну категорію (на матеріалі російської та англійської мов) ґрунтовно дослідила С. В. Зайкіна [1]. Вона описала страх як багатоаспектне явище, що має стосунок до психології, соціології і лінгвістики.

Страх є однією з базових негативних емоцій. Залежно від каузатора виникнення розрізняють зовнішній і внутрішній страхи, відповідно до норми – нормальні і патологічні страхи. Класифікуючи емоції, важливо, на думку польської дослідниці А. Пайдзінської, зважати на їхні загальні ознаки, а саме: змінність у часі, незалежність (значною мірою) від волі людини, змінність інтенсивності [6: 86–87]. Відповідно до цього за критерієм тривалості вирізняють страх як короткочасне явище – переляк, і як стійку рису характеру, відому як боягузтво. За критерієм інтенсивності людський страх може варіюватися від переляку (найслабкіший ступінь страху) до паніки й жаху (найсильніший ступінь емоції, що супроводжується огидою).

Страх “зумовлений біологічною природою людини, а не культурою” [7: 606]. Зважаючи на таку особливість емоції страху, передбачаємо лінгвокультурну універсальність фразеологічного відтворення цього стану. Об’єктивним є і той факт, що у вираженні багатьох емоцій різні мови світу використовують однакові фразеологічні образи, що свідчить про їхню взаємну зумовленість, антропологічну сутність, загальнокультурний

² Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. К.: Наук. думка, 1973; Телія В. Н. Русская фразеология. М.: Языки русс. к-ры, 1996; Ужченко В. Д. Вивчення фразеології в середній школі. К.: Рад. шк., 1990; Мокієнко В. М. Славянская фразеология. М.: Высш. шк., 1989 та ін.

фонд. Порівняймо для прикладу чесько-українські фразеологічні паралелі для вираження емоції страху: *Vlasy vstavají na hlavě* – *Волосся лізе вгору*, *Ztrácet řeč* – *Відняло мову*, *Bledý jako smrt* – *Блідуї як смерть*, *Mravenci běhají po zádech* – *Мурашки бігають по спині*, *Třást se jako osikový list* – *Тремтїти як осиковий лист*. З іншого боку, будь-яка фразеологічна система відзначається ідіотетичністю, унікальністю, характеризує мову в її індивідуальній своєрідності: *srdce padá do kalhot*, *spadl hřebínek*, *hledí jak žaba na hromobití*.

Досліджуючи чеські фраземи, ми розглянули ключові слова, або опорні лексеми, що виступають образними конкретизаторами, дають уявлення про національні реалії, “породжують самобутній, властивий носіям цієї національної культури фразеологічний зворот”.

Оскільки людина пізнає світ за допомогою органів чуття, тобто за допомогою свого тіла, то й реакції на емоції, внутрішні переживання виражає, послуговуючись відомим матеріалом, перекладаючи мову емоцій на мову тіла. Емоції страху, переляку, жаху – однозначно негативні, і людина описує внутрішню зміну як фізичну, як дисфункцію певних органів, частин організму. Скористаємось формулою А. Пайдзінської: “в людині X відбувається якась фізична зміна Y, що для певного суспільства (до якого належить мовець) є характерним проявом емоції Z.” Тут мусимо звернути увагу, що навіть якщо і відбувається якась фактична фізична зміна, то вона виступає другорядною, головна інформація, яку передає фразеологізм – інформація про емоцію.

Отже, різні за характером фізичні зміни виразно поділяються на три класи:

1) незвичне, ненормальне функціонування, незвичний вигляд якоїсь частини організму людини: моторика – *vlasy vstavají na hlavě / ježí se, třesou se mu lýtká, zvedly se mu vlasy, co by hada žral*, колір – *bledý / bílý jako smrt*, розмір, температура – *mít kus ledu v prsou, mrzne mu v kostech, zůstal jako opařený / přimražený / ztuhlý, zůstal, jako by ho opařil horkou vodou*;

2) порушення звичного функціонування якоїсь частини організму людини – *krev stoupla/ nahrnula se, žene se/ do hlavy, uchází mu krev, srdce mu spadlo do holénky / do kalhot / do boty*.

3) перерва у функціонуванні якоїсь частини організму – *ztrácet/ ztratit řeč, tence dýchá*.

На основі цих досліджень у нас вимальовується такий мовний стереотип вияву емоцій страху.

Серце – той орган, що найбільше “відповідає” за емоції, ним людина “відчуває”, тож не дивно, що страх позначається через метаморфозу із серцем: *srdce padá / spadlo do kalho t/ do boty / do holenky, svírá se / sevřelo se srdce, mít srdce až v hrdle*. Страх належить до сильних емоцій, тому реакція серця гіперболізована.

Важливою субстанцією в людському організмі є кров, її теж вживають для вираження емоції страху: *krev stoupla/ nahrnula se, žene se/ do hlavy, krev tuhne / stydne, trne / v žilách, strachy potit krev/ potit se krví, krve by se v něm nedořezal / nedosoudil*. Усі ступені градаций страху відображають різні прояви відхилень від нормального кровообігу.

Не менш важливим для життя людини є дихання. Тому сильний переляк проявляється тимчасовою зупинкою звичної діяльності організму: *bát se vydechnout, tajit/ zatajit dech, mít sevřene hrdlo, vzalo mu to dech*. Втрата здатності говорити – теж реакція на страх: *ztrácet/ ztratit řeč, nemoct strachy ani promluvit*.

Іншим виявом страху є різка зміна температури тіла, здебільшого людину проймає холод: *mít kus ledu v prsou, jde/ běhá, běží, projel mráz po zádech, mít husí kůže (naskočila mu husí kůže)*.

Окрім внутрішнього вияву, емоції страху мають ще й зовнішній. Закономірно, що найкраще емоції відображаються на обличчі людини. Страх завжди видно в очах: оці

lezou z důlků, koulet očima/ kulit oči, mít oči na stopkách, mít oči navrch hlavy, valit oči. Фізичні зміни, спричинені великим переляком, часто гіперболізують: *vlasý vstavají na hlavě / ježí se, čerice mu stala na hlavě, bílý jako smrt, div z toho nedostal psotník*. Страх, пов'язаний із здивуванням, може супроводжувати несподівана реакція – *koukat s otevřenou pusou*.

Найсильніший вияв страху порівнюють із страхом людини за своє життя, висловлюючись при цьому метонімічно, як от: *bát se o svou kůži, bát se o krk, bát se o kejhák*.

Страх, моторошне відчуття, тремтіння передають фізіологічним станом, який висловлюють метафорично: *mravenci běhají/ běží, probíhají po zádech, být strachy (celý) bez sebe, trnout hrůzou, hrůzou zkamenět, ztuhnout hrůzou*.

У фразеологізмах перелякану людину порівнюють із відповідною поведінкою тварин або природними реаліями: *být vyplašený jako zajíc, třást se / chvět se jako osika / osíkový list, plachý jako vydra, třásl se jak chmýrko na bodláku, bázlivý jako tchoř, má zaječí srdce*. Є і звичні для всіх загальнокультурні асоціації: *zůstat jako solný sloup*.

Згадка нечистої сили характерна для вияву негативних емоцій, у тому числі страху. Фразеологізм з компонентом *чорт* найчастіше мають вигляд компаративних фразем. За А. О. Івченко, ця структурно-семантична модель у декількох слов'янських мовах така: боятися + як + чорт + християнські атрибути = дуже боятися [2]. Варіантами цієї моделі можуть бути свячена вода, хрест, ладан тощо. У чеській мові вживається одна з найпродуктивніших лексем: *bát se jako čert kříže*.

Хоча страх можна трактувати й поза системою морально-етичних норм, усе ж чеський народ толерує лише стриманий вияв цих емоцій, адже тоді людина буде сильною, сміливою, мужньою, коли не виявлятиме страху ні перед чим. Саме тому в описі великого страху часто звучить незлоблива іронія: *lekat se vlastního stínu, schovaje se dobře – nic se nebojí, hrozí kočce, ale zdaleka*. Деякі фразеологічні одиниці, які відтворюють сильний страх, мають чітко виражену оцінку, що на шкалі морально-етичних цінностей лінгвокультурної спільноти розміщена на відрізку “негативне”. У них звучить навіть зневага: *nadělat si/ nasrat si do bot, je posranej až za ušima, mít prdel/ zadek v kapulu, mít plnou prdel strachu, byla v něm malá dušička, spadl hřebínek, být/ bejt baba/ bačkora/ babovka, má babské srdce* (останнє вже можна розглядати в гендерному аспекті).

Аналіз семантичної структури фразеологізмів нашої групи дав змогу виділити такі головні способи вираження емоцій:

- за допомогою сполучень, що містять слово – назву емоції (*Být strachy (celý) bez sebe*);
- за допомогою сполучень, які містять назву частини тіла, що давно у мовців пов'язана з певними емоціями (*Vlasý vstavají na hlavě / ježí se*);
- за допомогою сполучень, що містять пов'язаний з почуттями стан, зумовлений біологічно (*Mít sevřene hrdlo*) або культурно (*Bát se důlku*).

Сукупність фразеологізмів, що позначають страх, можна розмежувати й за іншими критеріями, зокрема, за наявністю певних семантичних ознак: 1) “високий ступінь інтенсивності стану” (*Trnout hrůzou*); 2) “несподіваність настання стану” (*Svírá se / sevřelo se srdce*); 3) “морально-етична оцінка стану” (*Nadělat si/ nasrat si do bot*).

Для вираження емоцій страху використовують дієслова-номінанти *bát se, lekat se, (být vyplašený / vyjukaný / vylekaný, strachy, strach projel)*, у цьому смисловому полі перебуває і лексема *třást se*. Досліджуючи лексичні одиниці для номінування страху, С. В. Зайкіна зазначає, що при вербалізації страху особливого значення набувають процеси номінування і дескрипції стану адресата, а не адресанта досліджуваної емоції – сама собою людина не може породжувати страх в тому сенсі, як вона може породжувати, наприклад, обман [1: 187].

Зауважимо, що фразеологізми зі семантично-опорними дієсловами *bát se, lekat se* відтворюють різний ступінь переживання емоції страху, його динаміку, стадіальність – *bát se něčeho jako ohně*, а вияв великого переляку, жаху найчастіше передають несподівані реакції організму, здебільшого загрозливі для життя, як-от: *krev stýdla v žilách, bledý jako smrt*.

Аналіз зв'язків страху з іншими емоціями і почуттями в психологічних дослідженнях показав, що вони базуються на конфліктній знаковості емоцій і виявляють зв'язок страху з агресією, боягузтвом, больовими відчуттями, цікавістю, хоробрістю, подивом. Для прикладу, страх, пов'язаний з больовими відчуттями, відтворюють фразеологізми, семантика компонентів яких також мотивує сильний біль (*zůstal jako by do něj nůž vrazil, projelo to srdcem jako dýka/nůž, mít srdce v kleštích*), страх, пов'язаний зі здивуванням, передають фраземи, що відображають зміни, наприклад, на обличчі, характерні для цього стану (*být s otevřenou pusou*) тощо.

Збагачують національно-культурне тло чеські компаративні фраземи для відтворення психічно-емоційного стану страху. Образно-ситуативна мотивованість, пов'язана зі світобаченням чеського народу, властива порівнянням, у складі яких є зооніми (*být vyplašený / bázlivý jako králík / zajíc, malej pes, trást se jako ratlík, hledí jako žaba na hroma, bát se jako pes kyje*), предмети побуту, знаряддя праці, назви страв і харчових продуктів, реалії навколишньої природи (*trást se jako sulc / osikový list*). Закономірно, що саме страх можуть викликати негативні за семантикою лексеми – компоненти фразеологічної одиниці (*bylo to jako zlý sen, bát se něčeho jako čerta, bát se něčeho jako moru*) або те, що може спричинити шкоду людині (*bát se něčeho jako ohně, trhl sebou jako by jím projela jiskra, projel mráz po zádech*). Метафоричні образи у чеських порівняннях пов'язані зі стукотом серця – *sdce mu bije / buší jako kladivo, hrklo v něm jako ve starých hodinkách / pendlovkách*.

Чеські фразеологізми для вираження емоцій страху – багатий матеріал для творення метафоричних образів. Залучення до аналізу сучасного мовного матеріалу із лексико-семантичного поля страху [7] лише збагачує дослідження. Підтверджується спільність стрижневих слів – конститuentів образних висловів. Страх проявляється в очах, в серці, спині (*v očích bliká strach, oči měli strach, strach mu svíral hrdlo, strach mi sedí v zádech, srdce se jí strachy rozbušilo, tlouklo srdce strachem*). Простежується, що страх не тільки негативна емоція, яка виникає у людини як реакція, а сам він є джерелом агресії щодо людини (*strach mu zabodával do zad drobné ostré jehličky, strach ubijel naději, strach nedovolil mi, strach má ostrý zoubky*). У цьому самому оцінному полі перебувають і продуктивні означення страху – *hrozný, děsný, ukrutný, panický, smrtelný, psí, zvířecký*.

Дослідження цієї невеликої за обсягом негативної за семантикою фразеологічної групи засвідчує деструктивний характер емоцій страху, його зворотний вплив на людину, соціальне тло такого впливу. Сама ж чеська фразеосемантична група на позначення цього емоційно-психічного стану є одним із яскравих уламків мозаїки, що творить національно-мовну картину світу.

1. Зайкина С. В. Страх // Антология концептов / Под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. М., 2007. С. 182–197.

2. Івченко А. Українська народна фразеологія, етимологія. Харків, 1996.

3. Морозова В. С. Символика цветообозначения при описании концептов эмоций в современном арабском литературном языке // Фразеология в контексте культуры / Под ред. В. Н. Телия. М., 1999.

4. Ніколаєнко Л. І. Категоризація і мовне вираження емоцій співчуття і злорадства (на матеріалі української, російської і польської мов) // Мовознавство. 2005. № 1. С. 45–57.

5. *Прадід Ю. Ф.* Проблеми фразеологічної ідеографії (на матеріалі української і російської мов): Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. Дніпропетровськ, 1997.

6. *Pajdzińska A.* Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analizę frazeologizmów do językowego obrazu świata // *Językowy obraz świata / Pod red. J. Bartmińskiego.* Lublin, 2004. S. 83–101.

7. *Wierzbicka A.* Emotions across languages and cultures: diversity and universals. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

8. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné. T. 1.* Praha, 1984; *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné. T. 2.* Praha, 1988; *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přírovnání.* Praha, 1983; *Zaoralek J. Lidová rčení.* Praha, 1963; *Český národní korpus.*

PECULIARITIES OF EXPRESSING FEAR IN CZECH LANGUAGE PHRASEOLOGICAL UNITS

Vitaliya STANKEVYCH-IVANOVA

*The Ivan Franko National University in Lviv,
The Department of Slavic Philology,
Universytetska st., 1, 79000 Lviv, Ukraine
tel. (0038 032) 239 47 70, e-mail: vitalijaaa@mail.ru*

The article discusses peculiarities of the group of Czech phraseological units designating emotions of fear. It explores the place of this psycho-emotional state in the system of human emotions, national-cultural potential of Czech phraseological units that denote fear, referential lexemes, key images, their relation to other emotions, metaphorical capacities.

Key words: idioms, phraseosemantic group, positive and negative emotions, comparative phrasem, linguistic stereotypes, key images.

ОСОБЕННОСТИ ВЫРАЖЕНИЯ ЭМОЦИЙ СТРАХА СРЕДСТВАМИ ФРАЗЕОЛОГИИ ЧЕШСКОГО ЯЗЫКА

Віталія СТАНКЕВИЧ-ІВАНОВА

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра славянской филологии,
ул. Университетская, 1, 79000 Львов, Украина
e-mail: vitalijaaa@mail.ru*

Статья посвящена исследованию специфики группы чешских фразеологизмов для обозначения эмоций страха. Определено место этого эмоционально-психического состояния в системе эмоций человека, национально-культурный потенциал чешских фразем, которые номинируют страх, опорные лексемы, ключевые образы, связь с другими эмоциями, метафорические возможности.

Ключевые слова: фразеологизмы, фразеосемантическая группа, положительные и отрицательные эмоции, компаративные фраземы, языковые стереотипы, ключевые образы.

Стаття надійшла до редколегії: 13.12.2008

Прийнята до друку: 25.12.2008